

De tucht der wetenschap

Veranderingstheorieën van polarisatie- en radicalismebeleid op de proef gesteld*

Vasco Lub**

Inleiding

Polarisatie en radicalisering zijn veelvuldig onderwerpen van discussie en studie. De moord op Theo van Gogh ijlt nog na in Nederland, en anti-islam evenals anti-westerse tendensen, bedreiging van politici en acties uit links- en rechts-radicalen hoek hebben een gedeelde *sense of urgency* versterkt. Polarisatie kan worden omschreven als een verscherping van tegenstellingen tussen groepen in de samenleving. Radicalisering verwijst naar een proces waarin burgers vanuit een ernstige onvrede gedachten of plannen ontwikkelen om de bestaande orde via geweld, intimidatie of bedreiging te veranderen. Waar de beleidsaandacht voor radicalisme – bij gebrek aan terroristische aanslagen – de laatste jaren wat lijkt af te nemen, kan polarisatie zich verheugen in een toenemende belangstelling (zie bijv. RMO, 2009; Moors, Baloch, Van Donselaar & De Graaff, 2009). Volgens sommigen is sprake van een verwijdering tussen allochtone en autochtone groeperingen, maar ook tussen etnische minderheidsgroepen onderling (SCP, 2009; Van den Brink, 2006; Sloopman & Tillie, 2006). Notten en Witte (2011, 61) menen in dit verband dat niet radicalisering, maar polarisatie het ‘eigenlijke probleem’ is in Nederland.

Na de moord op Theo van Gogh en relletjes met rechts-extremistische jeugd (‘Lonsdalers’) en migrantenjongeren in achterstandswijken (bijv. Culemborg) worden diverse methoden ontwikkeld om polarisatie en radicaliseringstendensen tegen te gaan. Momenteel kan Nederland bogen op enkele tientallen beschreven sociale beleidsinterventies op dit terrein (Lub, 2009). Het aanbod omvat onder meer weerbaarheidstrainingen voor ‘kwetsbare moslimjongeren’, persoonsgerichte ondersteuning van ‘Lonsdalers’, *peer*-bemiddeling bij groepsconflicten en ‘dialogoog’-activiteiten voor jongeren van verschillende etnische herkomst, subcultuur of religie.

Het is echter nog onbekend of de aannames waarop overheidsinterventies tegen polarisatie en radicalisering gebaseerd zijn, hout snijden en of het beleid bijgevolg het beoogde effect sorteert. In Nederland beoordeelt de *Erkenningscommissie Jeugdinterventies* (verbonden aan het Nederlands Jeugdinstituut) volgens ‘uni-

* De auteur dankt Nada de Groot (MOVISIE) en Juliëtte Schaafsma (Universiteit van Tilburg) voor hun bijdragen aan het onderzoek.

** Vasco Lub is zelfstandig onderzoeker (Bureau voor Sociale Argumentatie). Hij is daarnaast als buitenpromovendus verbonden aan de Erasmus Universiteit Rotterdam (capaciteitsgroep Sociologie), waar hij een proefschrift voorbereidt over de bewijsvoering van grootstedelijk sociaal beleid, lub@fsw.eur.nl.

forme criteria' of methoden voor jeugd effectief zijn, maar polarisatie en radicalisme vormen hierin geen aparte aandachtsvelden. Evaluatieonderzoek naar methoden op het terrein van polarisatie en radicalisme is bovendien schaars of voldoet niet of nauwelijks aan wetenschappelijke normen. Ook is er in wetenschappelijke zin nog weinig bekend over de effectiviteit van deradicaliseringsprogramma's in het buitenland (zie Demant, Slootman, Buijs & Tillie, 2008, 168-170). Hierdoor blijven veel vragen over de werkzaamheid en de legitimiteit van sociale interventies onbeantwoord. Hoe vatbaar zijn moslimjongeren eigenlijk voor radicalisme en wat heeft hun niveau van zelfvertrouwen hiermee te maken? Hoe effectief zijn *peers* in het bemiddelen van conflicten tussen hun leeftijdsgenoten? Heeft het meerwaarde wanneer in de aanpak van rechts-extremisten de persoonlijke leefomstandigheden van jongeren worden verbeterd? En leidt 'intercultureel contact' tussen vijandig gezinde jeugdgroepen tot meer wederzijds begrip en een afname van animositeit en, zo ja, onder welke omstandigheden?

In dit artikel wordt de onderbouwing van sociale beleidsinterventies tegen polarisatie en radicalisering wetenschappelijk getoetst.¹ Hiertoe is gebruikgemaakt van een theoriegestuurd evaluatieperspectief door elementen toe te passen van de van oorsprong Amerikaanse *theory-based evaluation-methode* (zie ook Tudyman, De Jong & Snel, 2010). De kern van *theory-based evaluation* is dat vooronderstellingen van sociale interventies expliciet worden gemaakt en worden getoetst op hun geldigheid (Weiss, 1995; zie ook Shadish, 1987; Lipsey, 1993). Elke sociale interventie is gebaseerd op bepaalde veronderstellingen over welke verandering de interventie teweeg moet brengen en welk maatschappelijk effect dit moet opleveren, de zogenoemde *theory of change*.² Door na te gaan in hoeverre assumpties en causale veronderstellingen worden gestaafd door wetenschappelijk bewijs, zijn gerichtere uitspraken te doen over de geldigheid van die methoden. Veel interventies tegen polarisatie richten zich bijvoorbeeld op de interculturele dialoog, waarbij jongeren van verschillende etnische herkomst of religie via kennismakingsactiviteiten met elkaar in contact worden gebracht. De onderliggende aanname van deze methode is 'bekend maakt bemind', naar de contacthypothese van Allport (1954). Maar is deze aanname gerechtvaardigd? Op het eerste gezicht is het aannemelijk dat overbruggend contact resulteert in meer tolerantie ten opzichte van 'de ander'. Maar het is evengoed voorstelbaar dat het een negatief effect sorteert. Zo kan het verschil tussen groepen die tegenover elkaar staan door het contact – of door het praten óver dat verschil – worden bevestigd, hetgeen de onderlinge spanningen kan vergroten, een proces dat eerder beschreven is in conflicttheorieën van Campbell (1965) en Sherif (1966).

Vraagstelling

In de sociale psychologie en geesteswetenschappen zijn in de laatste decennia waardevolle inzichten verzameld over identiteitsvorming, intolerantieprocessen, stereotypering van groepen, geweldpleging en antisociaal of overlastgevend gedrag. Ook is er relatief veel onderzoek gedaan naar in hoeverre intergroepscontact samenhangt met een afname van vooroordelen. Dit maakt het mogelijk

een breed corpus van literatuur te raadplegen. Om de onderbouwing van sociale interventies tegen polarisatie en radicalisering te toetsen is dan ook rijkelijk uit dit wetenschappelijke reservoir geput. In de studie zijn aan de hand van wetenschappelijke bronnen onderliggende aannames – de veranderingstheorieën – van sociale interventies op het terrein van polarisatie en radicalismebeleid op de proef gesteld. Hiertoe zijn inzichten verzameld uit de (internationale) wetenschappelijke literatuur, internationale databanken en *systematic reviews* van effectstudies. Aansluitend zijn succes- en faalfactoren van beleid geïdentificeerd. In totaal zijn meer dan honderd *peer reviewed* wetenschappelijke bronnen en circa vijftig additionele bronnen geraadpleegd. De centrale vraagstelling van het onderzoek luidt:

In hoeverre kan de onderbouwing van sociale interventies op het terrein van polarisatie en radicalisering worden gestaafd door wetenschappelijk bewijs?

Het zwaartepunt ligt daarbij op kwantitatief effectonderzoek (meta-analyses, experimentonderzoek, longitudinale studies), maar waar relevant is ook (*peer reviewed*) kwalitatief onderzoek geraadpleegd. Kwalitatieve studies kunnen bepaalde resultaten verklaren – waaróm treedt een bepaald effect op of waarom niet – en werpen meer licht op de succes- en faalfactoren van beleid (Blumer, 1969). De focus op meetbare effecten vloeit evenwel voort uit de wens om een hogere graad van bewijsvoering van beleidsinterventies te bereiken. In de context van polarisatie en jeugd-radicalisme wordt effectiviteit vooralsnog vaker bepaald aan de hand van narratieve bewijsvoering die – louter op zichzelf bezien – gevoelig is voor valse causale interpretaties (Chapman, 1967; Taleb, 2007).

De studie stelt de veranderingstheorieën van vier interventievormen op de proef: (1) de systeembenadering, (2) peerbemiddeling, (3) overbruggend contact en (4) weerbaarheidsversterking. Uit eerdere verkenningen blijkt dat vrijwel alle beschreven Nederlandse interventies op het terrein van polarisatie en radicalisering tot een van deze vier thema's is te herleiden (zie Lub, 2009). Om uitspraken te doen over de geldigheid van onderliggende aannames zijn bewust generalisaties (ideaaltypen) van de verschillende interventievormen gemaakt (vgl. Ritzer, 1992). Kenmerkend voor ideaaltypen is dat ze zich in werkelijkheid niet in de meest 'pure' vorm hoeven voor te doen. De interventievormen die in dit onderzoek centraal staan betreffen dus geen uitsluitende categorieën. Sommige methoden laten zich bijvoorbeeld in meer dan één thema indelen of passen verschillende ingrediënten van interventievormen tegelijk toe. Zo kan een methode gericht zijn op kennismaking tussen jeugdgroepen (overbruggend contact), maar tegelijk werken aan *empowerment* van jongeren (weerbaarheidsversterking).

Methode van onderzoek

De premisse van onderzoek naar interventietheorieën is dat het succes of falen van interventies voor een belangrijk deel afhangt van de validiteit van onderliggende theorieën (Hoogerwerf, 1984; Leeuw, 2006). Anders gezegd: wie zijn interventie baseert op twijfelachtige veronderstellingen, riskeert een geringe effectivi-

teit. Volgens Weiss (1995) moet theory-based evaluation kunnen aantonen welke onderliggende aannames van een sociale interventie (1) ongeldig zijn, (2) op welke punten deze aannames ongeldig zijn, en (3) welke aannames het meest worden ondersteund door bewijsvoering. Men kan deze assumpties inventariseren door schriftelijke stukken te analyseren of door praktijkuitvoerders te interviewen (Tudjman e.a., 2010). Binnen de *Theory of Change*-aanpak worden de eerste twee sporen doorgaans onderzocht via kwalitatief onderzoek. Hierbij wordt de effectiviteit van interventies gewogen aan de hand van praktijkervaringen van uitvoerders. Het doel is dan om de aard en betekenis van de interventie bloot te leggen, zodat informatie wordt verschaft over *waarom* en *hoe* een bepaalde uitkomst wordt behaald of niet behaald:

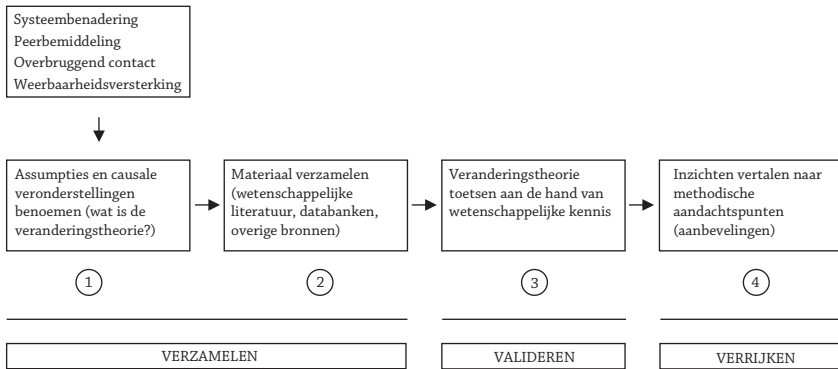
‘Theory-based evaluation involves identifying the key-service components and expected program outcomes, and working with programs to make explicit the underlying assumptions about how these service components will lead to the desired outcomes.’ (Green & McAllister, 2002, 4)

White (2009) pleit voor een breder perspectief op theoriegebaseerde evaluatie, als vehikel om beleidsrelevante informatie te vergaren. Ten eerste is het noodzakelijk de causale keten van de veranderingstheorie nauwgezet in kaart te brengen, waarna data moeten worden verzameld om de gevonden causale veronderstellingen te toetsen. Voorts wijst White op een begrip van de sociale, politieke en bestuurlijke context van de interventie en het gebruik van *mixed methods*, het aanwenden van een combinatie van kwantitatieve en kwalitatieve methoden in het toetsingsproces. In de voorliggende studie ligt de nadruk op het confronteren van veranderingstheorieën met wetenschappelijke data.

Stap 1 van de onderzoeksmethode is het scherp benoemen van de vooronderstellingen. Onderliggende assumpties zijn ontleend aan de documentatie van de betreffende interventies. Teneinde vooronderstellingen scherp te formuleren zijn achterliggende probleemdefinities gedestilleerd in relatie tot de mechanismen die een verandering zouden moeten bewerkstelligen, alsmede de theoretische onderbouwing van de interventies (vgl. Leeuw, 2003; Pels, Distelbrink & Tan, 2009). Vervolgens zijn inzichten verzameld uit de wetenschappelijke literatuur (stap 2). Uit de wetenschappelijke bronnen kan blijken dat een bepaalde aanname steekhoudend is of juist onhoudbaar, of dat alleen bepaalde elementen van de veranderingstheorie overeind blijven, een wegging die plaatsvindt in het validatieproces (stap 3). Interventies op het terrein van polarisatie en radicalismebeleid die terugrijpen op een bepaalde methodische grondslag, kunnen op basis van deze inzichten uiteindelijk beoordeeld worden als effectief of minder effectief. Het kan ook zijn dat er sprake is van een onwenselijk effect of dat interventies a priori berusten op twijfelachtige vooronderstellingen. Als laatste stap zijn per methodische grondslag inzichten vertaald naar implicaties voor beleid en methodische aandachtspunten voor polarisatie en radicalisering (stap 4).

Ter toetsing van de veranderingstheorieën is systematisch literatuuronderzoek verricht. Hiervoor is gebruikgemaakt van (elektronische) databestanden van

Figuur 1 *Stappen in methode van onderzoek*

wetenschappelijke *peer-reviewed journals*, aangevuld met informatie van relevante artikelen en websites, zoals databanken van effectevaluaties (zie voor een overzicht van de databestanden Lub, De Groot & Schaafsma, 2011, 23). Via *citation tracking* zijn referenties van oorspronkelijke bronnen geraadpleegd, ter verdieping of om bepaalde uitkomsten te verifiëren. De wetenschappelijke bronnen en effectevaluaties moesten uiteraard op enigerlei wijze betrekking hebben op een van de vier thema's en op de onderliggende assumpties en causale verbanden die voor elk van de interventievormen worden verondersteld. Geen restricties zijn aangebracht wat betreft jaartal en omvang van de studie.

In de databestanden zijn gecombineerde zoekacties uitgevoerd via *strings* van *keywords*. Het literatuuronderzoek heeft geresulteerd in een overzicht van meer dan 150 (inter)nationale studies en effectevaluaties. Op de verkregen bronnen is vervolgens een inhoudsanalyse uitgevoerd. Van elke studie is aan de hand van een vast stramien een samenvatting gemaakt. In deze samenvatting zijn onder andere gegevens opgenomen over het onderwerp van de studie, de onderzoeksopzet, de belangrijkste bevindingen en – voor zover vermeld in het onderzoek – de implicaties voor interventies en beleid. Of de gevonden studies representatief zijn voor al het uitgevoerde onderzoek op dit terrein, is niet bekend. Niet alle studies monden immers uit in een openbare publicatie. We veronderstellen echter dat de door ons verzamelde literatuur de meest relevante inzichten bevat, mede omdat tijdens het onderzoek (academische) experts zijn geraadpleegd over de verschillende onderwerpen.

Alvorens de resultaten te bespreken, is een extra toelichting op het toetsingsproces vereist. Een afzonderlijke wetenschappelijke uitkomst vormt op zichzelf nog geen sluitend bewijs voor een bepaalde aanname. Ook kunnen verschillende onderzoeksresultaten elkaar tegenspreken. Hoe sterk een hypothese uiteindelijk wordt ondersteund, hangt af van diverse kenmerken van een gegeven *body of evidence*. Als toetsingscriteria voor de geldigheid van veranderingstheorieën is daarom het model van *criteria of confirmation and acceptability* van Hempel (1966) gebruikt. De criteria die Hempel benoemt, zijn de *kwantiteit* en *variatie* van het beschikbare wetenschappelijke bewijs (hoe meer verschillende studies in een

bepaalde richting wijzen, des te geldiger de aanname, maar ook: hoe groter de steekproef of controlegroep, hoe meer zeggingskracht) en de *kwaliteit* van de gebruikte onderzoeksmethoden (hoe nauwkeuriger en consistentere de procedures of onderzoeksontwerp, hoe steviger de uitkomsten). In de beoordeling van de wetenschappelijke oogst is rekening gehouden met deze criteria. Desondanks vormden zij meer een richtlijn dan dat ze absoluut zijn toegepast, mede omdat fundamentele verschillen tussen de gevonden onderzoeksuitkomsten relatief weinig voorkwamen. Daar waar we op tegenstrijdige effecten stuiten, is vooral gekeken naar de precieze condities waaronder een effect wel of niet wordt verkregen, waarbij het afhangt van de specifiek te toetsen aannames en causale veronderstellingen om meer belang te hechten aan een bepaalde studie dan aan een andere.

Vier interventievormen getoetst³

Systeembenadering (1)

Onder de systeembenadering scharen we methoden die tot doel hebben extremistisch of polariserend gedrag van jongeren te voorkomen of om te buigen door hen te begeleiden binnen hun sociaalecologische context (familie, leeftijdsgenoten, school, werk). Het betreft hier interventies die een samenhangend aanbod van hulpverlening toepassen. Deze benadering vertoont gelijkenissen met de Multi Systeem Therapie (MST), ontwikkeld voor criminele jongeren en jongeren met antisociaal gedrag (Bartels, Schuursma & Slot, 2001; Baas, 2005). De aanname is dat door de persoonlijke problemen van radicale jongeren op te lossen en de banden met hun bredere sociale omgeving te versterken, gevoelens van achterstelling worden tegengegaan en (het risico op) radicaal gedrag wordt verminderd.

Een elementaire uitkomst is dat systeemgerichte interventies – evenals bij criminele jeugd – de kans op een ‘normaal leven’ van extremistische jongeren vergroot.⁴ Door het toepassen van een samenhangend hulpverleningsaanbod verbeteren persoonlijke leefomstandigheden. Hierdoor is een afname te zien in extremistisch gedrag en vindt sneller uittreding plaats uit radicale bewegingen (zie bijv. Demant e.a., 2008; Rommelspacher, 2006; Demant, Wagenaar & Van Donselaar, 2009). Dit geldt zowel voor ‘witte’ rechts-extremistische jongeren als voor radicale moslimjongeren. De aanpak slaat echter vooral aan bij jeugdige meelopers en minder bij harde kern radicalen. Tevens blijft onbeslist of een normaal leven van radicale jongeren ook leidt tot een *ideologische* verandering. Het is dus niet gezegd dat wanneer een radicale jongere zijn of haar sociale leefomstandigheden verbetert, dit automatisch leidt tot een afzwerping van radicaal gedachtegoed.

Nu is de vraag gerechtvaardigd of bijvoorbeeld uittrekders uit terroristische groepen die stoppen met geweld, moeten worden overgehaald om ook hun radicale overtuigingen op te geven (Bovenkerk, 2010). Deze vraag hangt ook sterk af van het *doel* van de interventie (wordt alleen gedragsverandering nagestreefd of ook een mentale verandering?). Nochtans vormt het radicale gedachtegoed van jongeren een niet te veronachtzamen factor. Een louter sociaaleconomische benadering van de aanpak van radicaliserende jongeren schiet mogelijk tekort (vgl. Buijs &

Demant, 2006). Exemplarisch zijn de zogenoemde ‘London bombers’, verantwoordelijk voor de terroristische zelfmoordaanslagen in de Londense metro in 2005. De vier Britse jongemannen van Pakistaanse en Jamaicaanse afkomst studeerden of werkten en waren lid van de plaatselijke cricketclub. Een van hen was zelfs getrouwd en was recentelijk vader geworden. Toch waren zij dusdanig beïnvloed door radicale boodschappen dat zij een terroristische aanslag pleegden. Met betrekking tot de systeembenadering vormt het stimuleren van verantwoordelijk gedrag van gezinsleden van radicale jongeren een belangrijk aandachtspunt. Vooral ouders kunnen een negatieve invloed uitoefenen op de denkwijze van jongeren die neigen tot radicaal gedrag, bijvoorbeeld doordat zij in de opvoeding stereotiepe beelden over andere bevolkingsgroepen ventileren of een boodschap van onverdraagzaamheid uitdragen (zie bijv. Pels e.a., 2009; Van den Brink, 2006; Pels & Vollebergh, 2006; Cadat & Engbersen, 2006). Dit geldt zowel voor radicale moslimjongeren als voor rechts-extremistische Lonsdale-jongeren. Op basis van het onderzoek lijkt het voornemen van de rijksoverheid om in het preventiebeleid tegen radicalisering meer aandacht te besteden aan de rol van ouders dan ook legitiem (zie actieplan Polarisatie en Radicalisering 2007-2011). In sommige migrantengezinnen koesteren ouders – al dan niet bewust – een anti-Nederlands sentiment of palliëren zij dergelijk gedrag van hun kinderen (zie bijv. Werdmölder, 2005; Van San, 2006). Ook de ouders van Lonsdale-jongeren delen vaak het xenofobe gedachtegoed van hun kinderen (Cadat & Engbersen, 2006). Het voorkomen van radicalisme via de ondersteuning van ouders heeft daarom de grootste kans van slagen wanneer expliciet aandacht wordt besteed aan de *morele* opvoeding (zie ook Henggeler, Cunningham, Pickrel, Schoenwald & Brondino, 1996).

Peerbemiddeling (2)

De kern van peermethoden is dat jongeren uit de doelgroep (peers = ‘gelijken’) worden ingezet om risicjongeren aan te spreken en te bemiddelen in conflicten. Peermethoden spreken tot de verbeelding aangezien jongeren uit de eigen doelgroep worden ingezet tegen probleemgedrag (zie bijv. Centrum Criminaliteitspreventie en Veiligheid (CCV), 2010; Samenwerkingsverband van Marokkaanse Nederlanders (SMN), 2008). De gedachte hierachter is dat jongeren een beter begrip hebben van de problematiek en de leefwereld van jongeren uit de doelgroep, en als gevolg hiervan een sterkere invloed op hen uitoefenen dan beroepskrachten.

Het onderzoek naar de werkingskracht van peerbemiddeling levert een diffuus beeld op. Enerzijds kan op basis van het – veelal Amerikaanse – beschikbare effectonderzoek worden geconcludeerd dat bemiddeling door leeftijdsgenoten een positieve bijdrage levert aan gepolariseerde verhoudingen en conflicten tussen jongeren (zie voor een overzicht Jones, 2004). Anderzijds is het oorzakelijk verband tussen de inzet van jongeren en het positieve resultaat van peerbemiddeling niet vast te stellen. Voor zover wij de literatuur kunnen overzien, zijn er geen studies voorhanden die de uitwerking van een gelijke bemiddelingsmethode met verschillende uitvoerders (jongeren tegenover volwassenen) systematisch met elkaar vergelijkt. Hierdoor blijft het onduidelijk of het gunstige effect van peerbemiddeling ook wordt *veroorzaakt* door het feit dat de methode wordt uitgevoerd

door jongeren. Mogelijk zijn andere factoren verantwoordelijk voor het positieve resultaat, bijvoorbeeld de intensieve aandacht voor het conflict. Er is dus vooralsnog geen wetenschappelijke basis voor de theorie dat wanneer risicjongeren worden begeleid door iemand van de 'eigen groep', dit een gunstiger uitwerking heeft dan wanneer zij worden bemiddeld door iemand die zogenaamd verder van hen af staat, zoals een volwassen beroepskracht. Daarnaast blijkt dat vooral de jongeren die worden opgeleid tot bemiddelaar profijt trekken van deze interventievorm. Zij verbeteren door trainingen en professionele begeleiding hun conflict-oplossend vermogen en sociale vaardigheden. De ironie wil dat de uitwerking van peer mediation op de *bemiddelde* jongeren veel minder groot is, of zelfs afwezig is (zie o.a. Lane-Garon, 2000; Bickmore, 2002).

Voorts blijkt dat bij grimmige normatieve tegenstellingen tussen jeugdgroepen het niet wenselijk is de inzet van volwassen professionals volledig te vervangen door jongeren. Niet in alle conflictsituaties kan de veiligheid van jongeren worden gegarandeerd of zullen jongeren in staat zijn een constructieve bijdrage te leveren. Verschillende studies maken duidelijk dat in de latere fasen van een conflict, wanneer verharding van beide kanten optreedt, de kans afneemt dat informele bemiddeling van externen soelaas biedt (Cohen, 1999; Karsten, 2007; zie ook: Ten Hoedt, Lingsma & Meessen, 2005). Anders gezegd, hoe langer een conflict bestaat of hoe grimmiger de confrontatie, hoe kleiner de kans dat andere jongeren een positieve bijdrage kunnen leveren. In dit licht is het wenselijk peermethoden ook vanuit moreel oogpunt te bezien: niet in alle conflictsituaties zal de inzet van jongeren verantwoord zijn.

Overbruggend contact (3)

Methoden op het gebied van overbruggend contact trachten door het faciliteren van kennismakingsactiviteiten tussen jongeren van verschillende etnische herkomst, religie of subcultuur de tolerantie tussen jongerengroepen te vergroten. Het doel van deze interventies is animositeit weg te nemen en wederzijds begrip te stimuleren. In dit type interventie ondernemen de jongeren vaak verschillende activiteiten – bijvoorbeeld rollenspellen of oefeningen in debattechnieken – om stereotypen en vooroordelen over 'de ander' te bestrijden. De centrale aanname achter deze methodische grondslag is dat een bepaald vijandbeeld ten opzichte van andere groepen kan ontstaan door onwetendheid over die groepen.

Het onderzoek naar de wetenschappelijke houdbaarheid van de aanname 'bekend maakt bemind' laat zien dat overbruggend contact inderdaad *gemiddeld genomen* een gunstig effect heeft op de wederzijdse beeldvorming. Vooroordelen en stereotypering over de andere groep nemen als gevolg van het contact af (zie Pettigrew & Tropp, 2006, 2008). Tegelijkertijd heeft de analyse forse mitsen en maren opgeleverd als het gaat om de uiteindelijke waarde van overbruggend contact. Zo verricht het in de eerste plaats geen wonderen. De positieve uitwerking ervan is in het algemeen klein.⁵ Ten tweede is er geen bewijs dat het effect van intergroepscontact op langere termijn beklijft. Ten derde gaan algemene bevindingen over het positieve effect van overbruggend contact niet per definitie op voor inter-etnisch contact tussen *jongeren* (zie Lindo, 2008; Bekhuis, Ruiters & Coenders, 2009). Op sommige punten kunnen hierin zelfs tegengestelde effecten optreden,

dat wil zeggen geen of een negatief resultaat van het contact. Bijvoorbeeld wanneer sprake is van een gebrekkige professionele begeleiding. Gedegen begeleiding van professionals speelt een belangrijke rol in het beperken van onzekerheidsgevoelens over het contact met de ander (zie o.a. Blascovich, Mendes, Hunter & Lickel, 2000; Mendes, Blascovich, Lickel & Hunter, 2002). Wanneer tijdens contactmomenten niet aan deze voorwaarde wordt voldaan, kan dit leiden tot verdere verwijdering. Deze bevinding staat op gespannen voet met het willekeurig organiseren van kennismakingsbijeenkomsten voor jongeren met als doel het wegnemen van (potentiële) animositeit. Tot slot blijkt dat de meeste studies naar het vermeende gunstige effect van interetnisch jongerencontact niet in staat zijn om de causale richting van het vastgestelde effect te bepalen. Slechts enkele studies beschikken over een ontwerp op basis waarvan een uitspraak kan worden gedaan over het oorzakelijk verband (Lindo, 2008). Het blijft dus grotendeels onduidelijk of het interetnisch contact tussen jongeren de positievere beeldvorming veroorzaakt, of dat er a priori al sprake was van een positieve beeldvorming, waardoor vervolgens interetnisch contact ontstond.

De toetsing werpt niettemin licht op de condities die het effect van overbruggend contact kunnen optimaliseren. Zo is het wenselijk in sociale interventies rond intergroepscontact te werken aan de hand van concrete voorbeelden en scenario's van stereotypering (Gurin, Peng, Lopez & Nagda, 1999; Finlay & Stephan, 2000), jongeren rollenspellen te laten spelen waarin zij zich verplaatsen in het perspectief van de ander (stimuleren van empathie, zie Stephan & Finlay, 1999) en te zorgen voor een open gespreksklimaat waarin ook xenofobe jongeren zich kunnen uiten (Cameron, Rutland, Brown & Douch, 2006; Bekhuis e.a., 2009).

Weerbaarheidsversterking (4)

Methoden die inzetten op weerbaarheidsversterking ten slotte, hebben tot doel het gevoel van eigenwaarde van mentaal 'kwetsbare jongeren' te vergroten. Dit type interventie kan plaatsvinden via individuele trainingen of begeleidingstrajecten, maar ook via empowermentsessies voor groepen. Weerbaarheidstrainingen worden vooral ingezet om radicalisering bij moslimjongeren te voorkomen. Dit gezien het feit dat radicalisering van moslimjongeren veelal wordt gekoppeld aan een worsteling met de eigen identiteit en het zelfvertrouwen (Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK), 2008; SMN, 2008).

In de literatuur wordt op verschillende plekken gewezen op een verband tussen radicalisering en de ontwikkeling van een eigen identiteit en zelfvertrouwen; een aangelegenheid die vooral tijdens de adolescentie zou spelen (zie voor een overzicht Buijs & Demant, 2006). Verschillende auteurs stellen dat het ontwikkelen van een positief zelfbeeld van groot belang is voor het ontwikkelen van zelfvertrouwen (o.a. Harter, 2003) en, bij migrantenjongeren, voor een gevoel van maatschappelijke binding en betekenisgeving (o.a. Heitmeyer, Müller & Schröder, 1997). De assumptie is derhalve dat jongeren die kwetsbaar zijn op dit punt, in hun zoektocht naar persoonlijke betekenis eerder in contact komen met radicale bewegingen omdat deze bewegingen een ideologie hebben die een antwoord biedt op hun levensvragen.

De rijksoverheid hecht veel waarde aan het versterken van de weerbaarheid van 'kwetsbare moslimjongeren'. De theorie toont zich echter reeds bij het doordenken van de premissen problematisch. Ten eerste valt de ondefinieerbaarheid van de doelgroep op. Welke moslimjongeren kunnen als mentaal 'kwetsbaar' worden bestempeld? En waarom wordt mentale kwetsbaarheid (en haar antoniem: weerbaarheid) vooral in verband gebracht met *moslimradicalisme*? Bij autochtone jongeren veronderstelt de overheid doorgaans geen grotere ontvankelijkheid voor rechts-extremisme indien er sprake is van verstoringen van het zelfbeeld of een lage eigenwaarde. De meer oorspronkelijke vraag of jongeren met weinig zelfvertrouwen – moslim of niet-moslim – gevoeliger zijn voor radicalisering of zich eerder aansluiten bij radicale bewegingen, laat zich bovendien lastig beantwoorden. Het wetenschappelijke onderzoek is niet eenduidig over het vermeende gunstige effect van zelfvertrouwen op sociaal wenselijk gedrag. Interventies waarbij eenzijdig wordt ingezet op het verhogen van de zelfwaardering kunnen zelfs aanzetten tot narcisme, agressiviteit of antisociaal gedrag (zie o.a. Stucke & Sporer, 2002; Thomaes, Bushman, Orobio de Castro, Cohen & Denissen, 2009). Het is dus geen wetmatigheid dat het versterken van het gevoel van eigenwaarde kwetsbare jongeren weerbaarder maakt tegen extremisme, radicale gedachten of beïnvloeding door radicale personen.

Voor jongeren die zich reeds in een radicaliseringsproces bevinden, is het zinvol het zelfbeeld te 'bufferen' via individuele trajecten in plaats van het in directe zin te verhogen via empowermentsessies, zo maakt de toetsing duidelijk. Dit 'bufferen' houdt in dat persoonlijke *waarden* van jongeren worden versterkt, hetgeen agressieve reacties na ondermijning van het zelfbeeld kan afzwakken. Trajecten waarbij radicaliserende moslimjongeren leren niet alleen religieus, maar ook moreel te handelen lijken in dit verband beloftevol (zie Gielen, 2009). Experimenteel onderzoek suggereert dat dergelijke methoden de scherpe randen van bepaalde opvattingen kunnen afhalen en de tolerantie ten opzichte van andersdenkenden kan vergroten (zie Cohen, Aronson & Steele, 2000; Thomaes e.a., 2009).

Besluit: enkele epistemologische lessen

Voor alle vier de interventievormen geldt dat de werkzame elementen efficiënt dienen te worden toegedeeld aan organisaties en sociale beroepskrachten die bij polarisatie en radicalisering betrokken zijn. Het is van belang dat zij rekenschap geven van de succes- en faalfactoren in het beleid, en zich ontdoen van die theoretische noties die de tucht der wetenschap niet kunnen doorstaan. In Nederland is de toepassing van theoriegestuurd evaluatieonderzoek als alternatief voor rechtstreekse effectmeting relatief nieuw. De onderzoeksmethode zal de komende jaren ook op andere terreinen worden beproefd.⁶ Ten besluit van dit artikel daarom enkele epistemologische lessen.

Allereerst dient de potentiële invloed van een interventie op het object van die interventie niet te worden overschat. Dit heeft betrekking op de *toepasbaarheid* van de vergaarde kennis. Men kan nog zo goed in beeld hebben welke factoren

invloed uitoefenen op – in dit geval – radicaal of xenofob gedrag van jongeren, dat wil niet zeggen dat die inzichten automatisch zijn toe te passen in beleidsinterventies. De onderzoeken waar de conclusies van deze studie op zijn gebaseerd, zijn vaak zeer gedetailleerd en maken onderscheid naar allerlei fijnzinnige variaties in gedrag en disposities van jongeren. Dit bemoeilijkt de doelstelling om die interventie bij jongeren toe te passen die aansluit bij de ‘diagnose’ van hun (radicale) gedrag, voor zover die diagnose al accuraat is te stellen.⁷

Ten tweede is de vraag gerechtvaardigd of het mogelijk is om enkel via literatuuronderzoek uitspraken te doen over de werkzaamheid van bestaande aanpakken. De methode biedt een referentiekader, geen receptuur. Uit de literatuur kunnen op basis van empirische inzichten enkele conclusies worden getrokken over werkzame elementen. Of die werkzaamheid in de praktijk ook gestalte krijgt, hangt af van allerlei maatschappelijke, politieke en bestuurlijke randvoorwaarden (vgl. Van den Broek, 2009). Anders gezegd: de invalshoek van werkzame elementen in methoden kan nooit een volledig beeld schetsen van de inspanningen die nodig zijn om vraagstukken als extremisme en etnische spanningen het hoofd te bieden. Geen enkele interventie voltrekt zich in een sociaal vacuüm, en dit is in het bijzonder het geval bij een socio-politiek thema als polarisatie en radicalisering. Een directe translatie van een theoriegebaseerde benadering van effectonderzoek naar interventies blijft derhalve problematisch.

Nochtans levert de methode inzicht in wat wel en niet werkt, zonder dat kostbare en tijdrovende evaluaties hoeven te worden uitgevoerd naar afzonderlijke ingrepen. Het draagt daarnaast bij aan het scheppen van inzicht in beleid ten opzichte van de uitvoering van dat beleid. De studie naar polarisatie en radicalisering heeft diverse interventievormen blootgelegd die aan de basis liggen van sociale projecten en werkwijzen, en stelt de legitimiteit van die werkwijzen ter discussie. De voornaamste les die in dit verband wellicht getrokken kan worden, is dat wetenschappelijk gefundeerd beleid geenszins een utopie is, zoals sommigen beweren (zie bijv. Van Reekum, 2008). Van belang is hoe hoog de lat wordt gelegd. Juist theoriegestuurde evaluatie kan tegenwicht bieden aan de soms overspannen verwachtingen en perverse uitwerkingen van het *evidence based* paradigma waar het sociale domein momenteel in gevangen lijkt te zijn (zie Hoenderkamp, 2008). Het draagt de potentie in zich een compromis te vormen tussen de almaar luidere eis om ‘hard bewijs’ van interventies en het onvermogen van praktijkuitvoerders om aan die eis te voldoen. Bestuurders en uitvoerders kunnen via deze methode hun keuzes sterker funderen op wetenschappelijke inzichten, zonder dat zij hun toevlucht hoeven te zoeken in geforceerde effectmeting. Het gaat bij de hier toegepaste methode immers niet om een toetsing van de interventies *zelf*, maar om een beoordeling van de geldigheid van im- of expliciete assumpties die in de interventies besloten liggen. In feite behelst het een vorm van planevaluatie (zie Swanborn, 1999), waarbij vooraf wordt getoetst hoe plausibel te verwachten effecten zijn – in plaats van achteraf te meten – en deze manier van evalueren verdient herwaardering.

Veel sociale beleidsinterventies missen een wetenschappelijke basis en zijn eenzijdig gestoeld op intuïtieve noties van ‘wat werkt’ (vgl. Rensen & Van der Kooij, 2009). Leeuw (2006, 270) waarschuwt in dit verband voor de ‘liefelingstheorieën’

van beleidsmakers en politici, wier assumpties lang niet altijd in overeenstemming zijn met wetenschappelijke inzichten. Daarnaast wordt resultaatmeting in het sociale domein geplaagd door pseudo-evaluatie, waarbij de schatting van 'effecten' van de interventie doorgaans weinig meer omvat dan enkele interviews met bevooroordeelde betrokkenen. Theoriegestuurd onderzoek kan een meer solide perspectief bieden door beleidsassumpties te problematiseren en te confronteren met wetenschappelijke data. Vooral daar waar rechtstreekse of gecontroleerde effectmeting problematisch is (bijv. in het wijk- en buurtwerk) of waar thema's extra gevoelig zijn voor idealisering (bijv. polarisatie) biedt de methode een objectiverend alternatief.

Noten

- 1 Een sociale beleidsinterventie is gedefinieerd als een programma, project, trainingsmethode, behandel- of begeleidingsvorm die gekenmerkt wordt door een systematische manier van handelen om een doel te bereiken (vgl. Thesaurus zorg en welzijn, jeugdinterventies). Het adjectief 'sociale' houdt in dat het niet gaat om maatregelen op het gebied van toezicht of handhaving, maar om methoden die het gedachtegoed of de persoonlijke leefsituatie van (radicale) jongeren moeten veranderen of tot een sterkere maatschappelijke binding moeten leiden.
- 2 Met de theory of change ('veranderingstheorie') wordt dus niet zozeer gedoeld op een wetenschappelijke theorie, maar op het geheel aan assumpties over een interventie en de te realiseren doelen daarvan (Weiss, 1995; zie ook Tadjman e.a., 2010, 12). Anders gezegd, de veranderingstheorie vormt het geheel van aannames die een interventie maakt over wat er zou moeten werken en waarom. Soms is een veranderingstheorie geworteld in een meer generieke sociaalwetenschappelijke theorie. In dit verband wordt ook wel gesproken van een 'beleidstheorie' of 'interventietheorie' (Hoogerwerf, 1984; Leeuw, 2006; Van der Knaap, 2010). In voorliggend onderzoek ligt de nadruk op het achterhalen en toetsen van één centrale veranderingstheorie die kan worden gedestilleerd uit een interventievorm.
- 3 Omwille van de leesbaarheid van dit artikel is bij de bronvermelding van wetenschappelijke publicaties een selectie gemaakt van de meeste relevante titels. Voor het volledige overzicht van geraadpleegde bronnen zie Lub e.a., 2011.
- 4 Door sociale professionals wordt dit proces vaak ludiek aangeduid als het tot stand brengen van 'de drie W's': Wonen, Wif en Werk.
- 5 De gevonden effectgrootten van het verband tussen intergroepscontact en afname van vooroordelen in meta-analyses van Pettigrew en Tropp schommelen tussen de -.204 en -.225 (Pearson-correlatiemaat r). In wetenschappelijk onderzoek worden dergelijke Pearson-correlatiewaarden doorgaans als laag beschouwd (zie Pettigrew & Tropp, 2006, 756, 757).
- 6 In Nederland bevindt de participatieve theory of change-aanpak zich in haar beginstadium. De eerste stappen met deze methode zijn gezet door onderzoeksinstituut RISBO en de Erasmus Universiteit Rotterdam in het kader van een evaluatie van de Rotterdamse aanpak van gezinsbegeleiding achter de voordeur (zie Tadjman e.a., 2010). RISBO breidt dit momenteel uit naar andere sociale interventies. Daarnaast is

de auteur van dit artikel in associatie met de Erasmus Universiteit Rotterdam een studie gestart naar de geldigheid van veranderingstheorieën van buurtgebonden sociale interventies (leefbaarheid in de wijk).

- 7 Het blijft bijv. diffuus welke moslimjongeren als 'radicaal' kunnen worden bestempeld. Zie voor een pijnlijke praktijkillustratie de Eindhovense casus in Demant e.a. 2009, 58-61.

Literatuur

- Allport, G.W. (1954). *The nature of prejudice*. Reading, MA: Addison Wesley.
- Baas, N.J. (2005). *Wegen naar het rechte pad*. Den Haag: WODC.
- Bartels, A.A.J., Schuurma, S., & Slot, N.W. (2001). Interventies. In: R. Loeber, N. Slo & J.A. Sergeant (red.), *Ernstige en gewelddadige jeugddelinquentie. Omvang, oorzaken en interventies*, Houten: Bohn Stafleu Van Loghum, 291-318.
- Bekhuis, H., Ruiter, S., & Coenders, M. (2009). Xenofobie onder jongeren: de invloed van interetnisch contact. *Mens en Maatschappij*, 84: 72-85.
- Bickmore, K. (2002). Peer Mediation Training and Program Implementation in Elementary Schools: Research Results. *Conflict Resolution Quarterly*, 20: 137-160.
- Blascovich, J., Mendes, W.B., Hunter, S.B., & Lickel, B. (2000). Stigma, threat, and social interactions. In: T.F. Heatherton, R.E. Kleck, M.R. Hebl & J.G. Hull (red.), *The social psychology of stigma*, New York: Guilford Press, 307-333.
- Blumer, H. (1969). *Symbolic interactionism. Perspective and method*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Bovenkerk, F. (2010). *Uittreden. Over het verlaten van criminele organisaties*. Oratie. Amsterdam: Vossiuspers.
- Brink, G. van den (2006). *Culturele contrasten. Het verhaal van de migranten in Rotterdam*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Broek, P. van den (2009). De sociale constructie van instrumenten voor wijkontwikkeling. In: S. Musterd & W. Ostendorf (red.), *Problemen in wijken of probleemwijken?*, Assen: Van Gorcum.
- Buijs, F.J., & Demant, F. (2006). *Enkele thema's in het radicalisme- en extremismeonderzoek in Nederland*. Documenten en verslagen naar aanleiding van de werkconferentie van FORUM en CRES op 27 november 2006, Utrecht/Amsterdam: FORUM/CRES.
- Cadat, M., & Engbersen, R. (2006). *Leefbaarheid op het (verstedelijkt) platteland: anticiperen op multi-etniciteit. Een verkenning naar culturele spanningen op het platteland*. Utrecht: NIZW.
- Cameron, L., Rutland, A., Brown, R., & Douch, R. (2006). Changing Children's Intergroup Attitudes Toward Refugees: Testing Different Models of Extended Contact. *Child Development*, 77: 1208-1219.
- Campbell, D.T. (1965). Ethnocentric and other altruistic motives. In: D. Levine (red.), *Nebraska Symposium on Motivation*, New York: McGraw-Hill, 94-172.
- CCV (2010). *Stappenplan voor het opzetten van een project jongerenbuurtbemiddeling*. Utrecht: Centrum Criminaliteitspreventie en Veiligheid.
- Chapman, L. (1967). Illusory correlation in observational report. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 6: 151-155.
- Cohen, G.L., Aronson, J., & Steele, C.M. (2000). When beliefs yield to evidence: Reducing biased evaluation by affirming the self. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 26: 1151-1164.

- Cohen, R. (1999). *The School Mediator's Field Guide. Prejudice, Sexual Harassment, Large Groups And Other Daily Challenges*. Watertown: School Mediation Associates.
- Demant, F., Sloodman, M., Buijs, F., & Tillie, J. (2008). *Teruggang en uitreding. Processen van radicalisering ontleed*. Amsterdam: IMES.
- Demant, F., Wagenaar, W., & Donselaar, J. van (2009). *Deradicaliseren in de praktijk. Monitor Racisme en Extremisme*. Amsterdam: Pallast Publications.
- Finlay, K.A., & Stephan, W.G. (2000). Improving Intergroup Relations: The Effects of Empathy on Racial Attitudes. *Journal of Applied Social Psychology*, 8: 1720-1737.
- Gielen, A.J. (2009). *Een kwestie van identiteit. Evaluatie training Identiteit en Weerbaarheid voor moslima's*. Amsterdam: A.G. Advies.
- Green, B.L., & McAllister, C. (2002). Theory-Based Participatory Evaluation: A Powerful Tool for Evaluating Family Support Programs. *The Bulletin of the National Center for Zero to Three* (working paper): 30-36.
- Gurin, P., Peng, T., Lopez, G., & Nagda, B. (1999). Context, identity and intergroup relations. In: D.A. Prentice en D.T. Miller (red.), *Cultural Divides. Understanding and Overcoming Group Conflict*, New York: Russel Sage Foundation, 133-172.
- Harter, S. (2003). The development of self-representations during childhood and adolescence. In: M.R. Leary & J.P. Tangney (red.), *Handbook of self and identity*, New York: Guilford Press, 610-642.
- Heitmeyer, W., Müller, J., & Schröder, H. (1997). *Verlockender Fundamentalismus. Türkische Jugendliche in Deutschland*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Hempel, C.G. (1966). Criteria of Confirmation and Acceptability. In: Carl G. Hempel (red.), *Philosophy of Natural Science*, New Jersey: Englewood Cliffs, 33-46.
- Henggeler, S.W., Cunningham, P.B., Pickrel, S.G., Schoenwald, S.K., & Brondino, M.K. (1996). Multisystemic therapy: an effective violence prevention approach for serious juvenile offenders. *Journal of Adolescence*, 19: 47-61.
- Hoedt, F. ten, Lingsma, M., & Meessen, V. (2005). *Praktijkboek Conflicthantering*. Soest: Nelissen.
- Hoenderkamp, J. (2008). *De sociale pijler. Ambities en praktijken van het grotestedenbeleid*. Den Haag: SCP.
- Hoogerwerf, A. (1984). Beleid berust op veronderstellingen: de beleidstheorie. *Acta Politica*, 19: 593-531.
- Jones, T.S. (2004). Conflict Resolution Education: The Field, The Findings and the Future. *Conflict Resolutions Quarterly*, 22: 233-267.
- Karsten, S. (2007). *Conflicten en mediation in schoolorganisaties*. Deventer: Kluwer.
- Knaap, P. van der (2010). Veiligheidsbeleid: onderbouwd en effectief. De meerwaarde van beleidstheorieën voor beleid en beleidsevaluatie. *Tijdschrift voor Veiligheid*, 9 (1): 6-21.
- Lane-Garon, P. (2000). Practicing Peace: The Impact of a School-Based Conflict Resolution Program on Elementary Students. *Peace and Change*, 25: 467-483.
- Leeuw, F.L. (2003). Reconstructing program theories: methods available and problems to be solved. *American Journal of Evaluation*, 24: 5-20.
- Leeuw, F.L. (2006). Over beleidsonderzoek en sociologie in de toekomst. In: G. Engbersen & J. de Haan (red.), *Balans en toekomst van de sociologie*, Amsterdam: Pallast Publications, 263-276.
- Lindo, F. (2008). *Interetnische contacten tussen scholieren in het voortgezet onderwijs. Een analyse en waardering van het onderzoek binnen het paradigma van de contacthypothese*. Amsterdam: IMES.
- Lipsey, M.W. (1993). Theory as Method: Small Theories of Treatments. In: L.B. Sechrest & A.G. Scott (red.), *Understanding Causes and Generalizing About Them. New Directions for Program Evaluation*, 57: 5-38.

- Lub, V. (2009). *Stimulering van maatschappelijke binding van jongeren. Een verkenning naar sociale interventies op het terrein van radicalisering en culturele spanningen*. Utrecht: MOVISIE.
- Lub, V., Groot, N. de, & Schaafsma, J. (2011). *Polarisatie en radicalisering: de onderbouwing van sociale interventies getoetst*. Utrecht: MOVISIE/Universiteit van Tilburg.
- Mendes, W.B., Blascovich, J., Lickel, B., & Hunter, S. (2002). Challenge and threat during social interaction with White and Black men. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 28: 939-952.
- Ministerie van BZK (2008). *Trendanalyse Polarisatie en Radicalisering december 2008*. Den Haag: BZK.
- Moors, H., Baloch, L., Donselaar, J. van, & Graaff, B. de (2009). *Polarisatie en radicalisering in Nederland. Een verkenning van de stand van zaken in 2009*. Tilburg: IVA beleidsonderzoek en advies.
- Notten, T., & Witte, T. (2011). Radicalisering moslimjongeren in Rotterdam? *Journal of Social Intervention: Theory and Practice*, 20: 54-69.
- Pels, T., Distelbrink, M., & Tan, S. (2009). *Meetladder Diversiteit Interventies. Naar verhoging van bereik en effectiviteit van interventies voor verschillende (etnische) doelgroepen*. Utrecht: Verwey Jonker Instituut.
- Pels, T. & Vollebergh, W. (2006). *Diversiteit in opvoeding en ontwikkeling. Een overzicht van recent onderzoek in Nederland*. Amsterdam: Aksant.
- Pettigrew, T.F., & Tropp, L.R. (2006). A Meta-Analytic Test of Intergroup Contact Theory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 5: 751-783.
- Pettigrew, T.F., & Tropp, L.R. (2008). How does intergroup contact reduce prejudice? Meta-analytic tests of three mediators. *European Journal of Social Psychology*, 38: 922-934.
- Reekum, R. van (2008). *Wetenschappelijk gefundeerd beleid is een hype*. www.socialevraagstukken.nl, 15 september 2008, geraadpleegd op 30 juni 2011.
- Rensen, P., & Kooij, A. van der (2009). Evidence based spook bestaat niet. Blijven zoeken naar bewijs voor effectiviteit van methoden in zorg en welzijn. *TSS. Tijdschrift voor sociale vraagstukken*, 63: 22-25.
- Ritzer, G. (1992). *Metatheorizing*. New York: Sage.
- RMO (2009). *Polarisatie. Bedreigend en verrijkend*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- Rommelspacher, B. (2006). *Der Hass hat uns geeint. Junge Rechtsextreme und ihr Ausstieg aus der Szene*. Frankfurt/Main: Campus Verlag.
- San, M. van (2006). Hoe drugssmokkel acceptabel werd in de Curaçaose gemeenschap. In: E. Tonkens, J. Uitermark & M. Ham (red.), *Handboek moraliseren. Burgerschap en ongedeelde moraal*, Amsterdam: Van Gennip, 95-109.
- SCP (2009). *Jaarrapport Integratie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Shadish, W.R. jr. (1987). Program Micro- and Macrotheories: A Guide for Social Change. In: L. Bickman (red.), *Using Program Theory in Evaluation. New Directions for Program Evaluation*, Hoboken, NJ: Jossey-Bass, 93-108.
- Sherif, M. (1966). *In common predicament: social psychology of intergroup conflict and cooperation*. Boston: Houghton Mifflin.
- Slootman, M., & Tillie, J. (2006). *Processen van radicalisering. Waarom sommige Amsterdamse moslims radicaal worden*. Amsterdam: IMES.
- SMN (2008). *Peer preventie bij radicalisering – projectbeschrijving*. Utrecht: Samenwerkingsverband van Marokkaanse Nederlanders.
- Stephan, W.G., & Finlay, K.R. (1999). The Role of Empathy in Improving Intergroup Relations. *Journal of Social Issues*, 55 (4): 729-743.

- Stucke, T.S., & Sporer, S.L. (2002). When a grandiose self-image is threatened: Narcissism and self-concept clarity as predictors of negative emotions and aggression following ego-threat. *Journal of Personality*, 70: 509-532.
- Swanborn, P.G. (1999). *Evalueren. Het ontwerpen, begeleiden en evalueren van interventies: een methodische basis voor evaluatie-onderzoek*. Amsterdam: Boom Onderwijs.
- Taleb, N.N. (2007). *The Black Swan. The Impact of the Highly Improbable*. London: Penguin Books.
- Thomaes, S., Bushman, B., Orobio de Castro, B., Cohen, G., & Denissen, J.J.A. (2009). Reducing narcissistic aggression by buttressing self-esteem: An experimental field study. *Psychological Science*, 20: 1536-1542.
- Tudjman, T., Jong, W. de, & Snel, E. (2010). *Gezinsbegeleiding achter de voordeur. Een evaluatie volgens de methode Theory of Change*. Utrecht: MOVISIE/RISBO.
- Weiss, C.H. (1995). Nothing as Practical as Good Theory: Exploring Theory-Based Evaluation for Comprehensive Community Initiatives for Children and Families. In: J. Connell, A. Kubbisch, L. Schorr & C. Weiss (red.), *New Approaches to Evaluating Community Initiatives*, Washington, DC: The Aspen Institute.
- Werdmolder, H. (2005). *Marokkaanse lieverdjes. Crimineel en hinderlijk gedrag onder Marokkaanse jongeren*. Amsterdam: Balans.
- White, H. (2009). *Theory-based impact evaluation: Principles and practice, Working Paper 3, International Initiative for Impact Evaluation*. New Delhi.